

Василь Баранівський (Київ, Україна)

**ОСВІТА І КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИКИ
ДУХОВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Проблема духовної безпеки для України з кожним роком набуває все більшої актуальності та ваги з точки зору її вивчення, аналізу та вирішення. Вбачається, що всі негаразди, які пережило українське суспільство в роки незалежності, насамперед

зумовлювались проблемами, суперечностями в сфері духовного життя, рівень та якість якого й створює духовну безпеку суспільства.

Освіта, перш за все гуманітарна, як складова духовного життя суспільства є не лише вирішальним чинником економічного процвітання, але і одним із важливіших чинників духовної безпеки як суспільства так і особи. Унікальні можливості освіти у формуванні духовно цілісної особи і відтворенні культури народу (через людину, її систему цінностей і життєвих сенсів) дозволяють розглядати гуманітарну освіту як найважливішу передумову духовної безпеки суспільства.

Останніми роками на представницьких форумах української інтелігенції все частіше мовиться про те, що Україна переживає духовну кризу, яка стає реальною загрозою руйнування духовного здоров'я нації. Незважаючи на те, що проблемі гуманітарного розвитку суспільства, зокрема й гуманітарної освіти, приділена значна увага українських науковців, громадсько-політичних діячів вагомим зрушень на рівні державної політики, духовного життя суспільства поки що не відбулось. Серйозну загрозу представляють і чинники, що виникають всередині системи освіти. Відомо, що зміст та характер освітянських підходів суттєво залежить від специфіки та проблем національної культури. Ці проблеми отримують сьогодні особливу практичну актуальність, і перш за все у зв'язку з прагненням деяких українських регіонів вести освітню діяльність на етнічних мовах. Наприклад, на Сході та Півдні України є спроби та посилення ролі російської мови у навчанні, на Заході – угорської, румунської тощо. Але це є щонайменше, малоефективно. Слід визнати, що практично всі аспекти життя переважної більшості національностей України піддалися глибокій трансформації. Багатобічні зв'язки, інтегрально-пронизуючі економічні, культурні, освітні, духовні, політичні та інші реалії, стали утвердженням і необхідним фактом життя всіх регіонів України. Україна – це не просто якийсь штучний конгломерат територій, націй, народностей, етносів, а єдиний організм, який об'єднує насамперед матеріальна та духовна культура титульної української нації на спільному життєвому просторі, окресленому державними кордонами України. Більшість націй та народностей України значною мірою освоїли й інтегрували найважливіші аспекти і атрибути загальноукраїнського способу життя. Але, на жаль, з різних причин цей процес йде в'яло та суперечливо.

Тенденції до наростання духовної кризи в суспільстві ще більш небезпечні з погляду геополітики. Існує комплекс фундаментальних інтересів і чинників, що рівною мірою зачіпають всі національності, регіони України і поєднують їх в єдине ціле, в порівнянні з якими всі розбіжності, суперечності і конфлікти носять другорядний характер. Як вважає І. Ільїн, дійсно духовне досягнення завжди національне. Батьківщина є та вершина, з якою людині відкривається загальнонаціональне багатство. Позбавлена національної своєрідності країна може втратити відведене їй місце у світовій культурі. Але для націй України національне – це, насамперед, українське (культура, традиції освіти, побуту і мистецтва, мова), а не екзотика традиційної культури. Українська, загальноукраїнська культура має стати для всіх національностей України і засобом, і воротами, і інфраструктурою як для саморозвитку, так і для входження, інтеграції в світову цивілізацію, світову культуру. Українська мова – це не лише мова міжнаціонального спілкування. Це підмурок, що створює основи конструкції самого способу життя, тих духовних цінностей, які об'єднують всі народності України в єдиний культурний простір. Як уявляється, спроби деяких національних меншин України перебудувати систему освіти на вузько національних початках не просто безглузді, але і шкідливі – як для цих націй, так і для України в цілому. Зокрема зменшується кількість представників таких націй до загальноукраїнської системи освіти, культури, науки тощо. Крім того, духовну загрозу суспільству несуть явища, що становлять небезпеку для всієї людської цивілізації: інтенсивні модернізаційні процеси, некритичне запозичення і насильницьке впровадження економічних і політичних моделей; руйнування базових цінностей християнської культури в результаті експансії нетрадиційних релігій; маніпулювання за допомогою ЗМІ суспільною свідомістю (дезінформація, надлишково натуралістична демонстрація сцен жорстокості, вбивств, розправ, насильства,

розбещеності; цілеспрямоване нав'язування асоціальних і протиправних еталонів поведінки і стилів життя; стимулювання протиправної поведінки за рахунок подачі без оцінки інформації про форми і способи злочинної поведінки, акцентування безпорадності органів правопорядку, що створює ілюзію безкарності злочинців і т.п.). У гонитві за сенсацією і прибутком газети і телепрограми сіють страхи, формують катастрофічний тип свідомості, позбавляють сенсу будь-які позитивні зусилля у влаштуванні власної долі.

Небезпека духовної кризи – в її невидимості, відстроченості. Катастрофа, що насувається, – потужний стимул, тільки якщо вона безпосередньо загрожує людині, виникає перед нею як точка відліку, неминучість вибору (наприклад, смертельна хвороба, війна, епідемія тощо). У такій ситуації міняється картина світу, мобілізуються всі наявні ресурси, які нерідко рятують суспільний організм від загибелі. Ось чому під час духовної кризи протидія часто виявляється такою, що запізнилася: культурна дезорганізація набуває незворотної форми, веде до катастрофи, загибелі (приклад, Росія в 1917 році, Німеччина 1930-х років).

Духовна безпека – це система умов, що дозволяє якомусь суспільному суб'єктові (культурі, суспільству) зберігати свої життєво важливі параметри в межах норми, що історично склалася. Їх вихід за рамки норми під впливом різного роду чинників (перш за все культурного, ціннісно-нормативного характеру) веде до дезорганізації і кінець кінцем – до національної катастрофи, тобто до розпаду суспільства як цілісної системи у зв'язку з руйнуванням тих елементів, що структурують його духовні засади.

Традиційно найважливішими складовими безпеки були військовий, техногенний, екологічний, економічний і культурний розвиток. У міру зростання проблем акцентувалися інші аспекти безпеки життєдіяльності людини і суспільства: інформаційний, фінансовий, соціальний тощо.

Сьогодні слід задуматися про найважливіший аспект безпеки – духовний, бо без людини, її духовного здоров'я, інтелекту життя і саме поняття безпеки втрачають будь-який сенс. Це обумовлено обставинами як внутрішнього, так і глобального, загальносвітового характеру.

По-перше, за останні роки істотно деформувалася система духовного самовідтворення суспільства, перш за все в результаті кризи інститутів соціалізації й культурної спадкоємності, найважливішим з яких є інститут освіти (формування особистості – його найважливіша складова). Прорахунки державної освітньої політики виявилися не лише в скороченні об'ємів фінансування вищої школи, але і (насамперед) в непродуманій модифікації цілей і цінностей освіти. Нігілізм реформ 90-х років щодо фундаментальних досягнень української і радянської педагогіки, тотальна боротьба з ідеологічною заданістю змісту, форм і методів виховання призвели до дискредитації культурно виправданого ідеалу всебічно розвиненої особи, ліквідації інституту виховання, виключення цього виду духовного виробництва з життя загальноосвітньої та професійної школи. Ідеологічний вакуум у загальнодержавному масштабі, проблема з розумінням та сприйняттям української національної ідеї, загальмованість процесу культурно-національної самоідентифікації українців, посилення російського націоналізму, експансія стандартів західного способу життя викликали зростання асоціальних і протиправних форм поведінки, гіпертрофовану орієнтацію масової свідомості на цінності матеріального благополуччя і гедонізму. Ці явища істотно модифікували суспільну свідомість, в основному молоді, небезпечно наблизивши її до межі духовної патології.

По-друге, в умовах глобалізації сучасної цивілізації і розвитку електронних технологій найважливішим чинником світового впливу стає культура, яка розглядається державами як механізм включення тих або інших регіонів до сфери свого впливу. Зростання ролі культурного чинника в геополітичних стратегіях супроводжуються рядом негативних наслідків, які необхідно враховувати в розробці концептуальних основ геополітики. З одного боку, культурна співпраця і діалог народів є заставою справедливості і демократії, умовою запобігання міжнародним і міжетнічним конфліктам, насильства і воєн, з іншого – світова спільнота вступає в нову фазу, в якій домінуючим чинником політики і фундаментальним джерелом конфліктів будуть не політичні чи економічні розбіжності, а перш за все

культурно-етнічні відмінності й суперечності. Об'єктивна або суб'єктивна нерівність партнерів по культурному діалогу є передумовою геополітичного впливу. Відсутність самодостатності однієї зі сторін діалогу і прагнення скопіювати «іншу» культурну модель знижують ефективність партнерських стосунків в міжнаціональних контактах, що кінець кінцем посилює комплекс національної і культурної неповноцінності, відкриває межі для культурної експансії країн-лідерів.

По-третє, широкомасштабні зміни останніх десятиліть перетворили зовнішність світової спільноти. Зруйновано «двополюсний» світоустрій, заснований на інфраструктурі і ідеології «холодної війни», і таким чином створені передумови для затвердження поліцентризму геополітичних сил. Відбувається диверсифікація політичних центрів і регіонів. Взаємодія і взаємозалежність держав набуває глобальний, планетарний характер. Міжнародне співтовариство починає усвідомлювати імперативну необхідність сумісних дій з вироблення загальної політики на Землі, покликаної забезпечити життєздатність сучасної цивілізації. Змінюється геополітична парадигма: модифікуються уявлення про суть і засоби геополітики, переглядаються її фундаментальні принципи і параметри, зникає концепція геополітики, що побудована на зовнішньополітичній стратегії експансії і гегемонії сильної держави. Якщо раніше геополітика розумілася на термінах військового або політичного контролю над територіями, а захоплення території і розширення життєвого простору – розглядалося як найважливіша умова самовідтворення цивілізації, як чинник національної безпеки, то сьогодні можливості впливу різко розширилися за рахунок економічних і ідеологічних механізмів експансії. У зв'язку з цим посилюється боротьба за духовний вплив і розділ світового простору. Сьогодні стратегічна мета геополітичної експансії світових лідерів відносно країн, що розвиваються – це прагнення зробити світ собі подібним: по політичній і економічній системі, соціальному ладу, ідеології, психології, культурі.

На жаль, Україна за останні роки втратила багато позицій в політиці та культурі як на міжнародній арені, так і зокрема стосовно своїх найближчих сусідів, особливо Росії. У якійсь мірі це пов'язано з розпадом геополітичного і соціально-культурного простору, що об'єднував раніше різні народи і нації Радянського Союзу в єдину імперію-цивілізацію, а також з недостатністю духовної енергії, яка має відродити та підняти на новий рівень культуру насамперед титульної української нації, а також всіх народів, що населяють Україну. Сьогодні національні інтереси держави, разом з політичною, військовою, економічною і екологічною безпекою, включають також забезпечення духовної безпеки української нації, що обумовлює захист і утвердження її домінуючих цінностей, у тому числі і на міжнародній арені.

Запорукою відродження історичної та духовної пам'яті, потужності української нації є не лише природно-економічні ресурси і військово-технічний потенціал, але й унікальність духовного досвіду, величезний ресурс її гуманітарної культури. Саме цей пласт культурної системи забезпечує передачу духовних цінностей від одного покоління іншому, фіксує і зберігає мову нації, картину світу, властиву тому або іншому культурному співтовариству, виконує функцію національної самосвідомості і культурної самоідентифікації поколінь, задає життєві цінності й ідеали, сприяє суспільній згоді та консолідації. Гуманітарна культура містить цінності і норми, що створюють духовне ядро суспільства і що є своєрідними «лініями тяжіння», порушення яких неминуче веде до дезінтеграції суспільного організму. І така ситуація значно небезпечніша для руйнування державної цілісності, ніж зовнішня експансія.

Одним з реальних механізмів реалізації геополітичних завдань, перш за все у сфері духовної безпеки, є вища гуманітарна освіта – найважливіший соціальний інститут трансляції культурних цінностей, норм, ідеалів, форма відтворення національно-культурного світу. Саме можливості освіти зберігати і утверджувати сенсоутворюючі координати культурної системи дозволяють розглядати її не лише як соціальний інститут професійної підготовки, але і як ефективний інструмент геополітики і забезпечення духовної безпеки нації.

Проте на сьогодні геополітичний потенціал освіти не використовується повною мірою і навіть не осмислюється відповідно до масштабу наявних проблем. Політика української держави

в цій сфері свідчить про те, що влада недостатньо враховує справжню роль освіти, не усвідомлює, що без людини, її творчості, інтелекту благополуччя суспільства неможливе (та і безглузде). Якщо за радянських часів вітчизняні вузи готували велику кількість фахівців із багатьох країн світу, які поверталися на Батьківщину не лише технологічно збагаченими (і залежними від інженерного «донора»), але і ціннісно змінювалися, то зараз ситуація зовсім інша. Відмова від підтримки наукових напрямів, які не дають безпосередньої вигоди, відсутність умов для соціальної затребуваності духовної і наукової еліти стимулюють масовий український «витік мізків» із провідних навчальних закладів та науково-дослідних установ. Зруйновані такі, що мали високий міжнародний авторитет вітчизняні наукові і педагогічні школи.

Найгостріше криза вищої школи виявляється у сфері гуманітарної освіти, що цілком закономірно. Якщо технічна, інженерна культура (і діяльність освітніх систем, що її забезпечують) слабо пов'язані із змінами у суспільній ідеології і політиці, то система трансляції соціально-гуманітарного знання характеризується загальнокультурним, світоглядним контекстом. Приклади: виключення з навчального процесу чи зменшення часу на вивчення філософії, політології, українознавства, релігієзнавства, історії, культури, етики тощо.

Розуміння освіти як чинника духовної безпеки нації обумовлено її найважливішими функціями в збереженні культурної спадкоємності і духовного розвитку особи. Освіта забезпечує цілісне відтворення людини – відповідно до її ідеалів, сформованих в надрах культури, і перш за все в релігійно-філософських, етичних і педагогічних системах і концепціях. Якщо навчання транслює і відтворює лише приватний, конкретний фрагмент культурної діяльності в її нормативному аспекті (тобто знання про неї і алгоритм її відтворення, який освоюється за допомогою спеціальних вправ, що формують навички автоматизованих дій), то освіту проводить і відтворює цілісний суб'єкт культури і діяльності – людина в її екзистенціальній і онтологічній повноті. На відміну від інструментально орієнтованого навчання (яке забезпечує трансляцію, відтворення і освоєння знань, умінь, технологій і тому є вторинним щодо процесів формування і розвитку особи) освіта створює цілісний «образ» людини. Саме можливості освіти зберігати специфіку вітчизняної культури дозволяють розглядати її як найважливішу умову духовної безпеки українського суспільства, оскільки без духовної самобутності народ не зможе існувати в загальносвітовій сім'ї культур і цивілізацій, і кінець кінцем його економічні і геополітичні позиції істотно послаблюються.

Таким чином, однією з найважливіших теоретичних і практичних проблем вищої школи є реформування гуманітарної освіти, створення таких її моделей, які змогли б, спираючись на традиції і досвід вітчизняної і світової вищої школи, максимально ефективно затребувати і транслювати духовний, людинотворчий потенціал гуманітарної культури, насамперед вітчизняної. Ця місія гуманітарної освіти представляється надзвичайно важливою. Збереження вітчизняної культури як цілісного явища є головна передумова і умова духовної безпеки суспільства, бо лише «культурне самостояння» є застава величчю народу і незалежності державного буття (І. Ільїн).

Ігнорування духовних засад національної культури – в політиці, економіці, освіті – особливо небезпечно в умовах суспільної трансформації. Вже більше десяти років тому на одному з міжнародних семінарів, проведеному в рамках ЮНЕСКО і присвяченому підсумкам економічного розвитку країн «третього світу», наголошувалося, що однією з основних причин згасання творчого потенціалу народу є послаблення інтелектуальних і духовних традицій в результаті руйнування національної системи освіти і підготовки шару інтелігенції, чужої своєму народу, його історії, традиціям, культурі. Отже, розвиток національно і культурно орієнтованої освіти – головна передумова активізації творчих сил і здібностей нації, мобілізації її духовних ресурсів. Таке розуміння ролі освіти викликає сьогодні об'єктивну необхідність переорієнтації її філософських підстав, необхідність розробки освітньої парадигми без еkleктичного з'єднання концепцій та ідей інших національних шкіл. Зокрема, сліпе копіювання західних моделей освіти, орієнтованих на передачу максимального обсягу знань і освоєння технологій, в Україні неминуче спричинить

кризу соціально-культурної і особової самоідентичності, бо інструментальна природа цих моделей не враховує духовно-етичної складової освітнього процесу, вихолощуючи тим самим справжню суть даного соціального інституту. Організуюча і «творча» сила освіти полягає в її здатності забезпечувати органічність і цілісність особистості. Але ці риси не здатні сформувати традиційні раціоналістично орієнтовані освітні системи. Межа можливостей раціоналістичної установки – виявлення суперечностей: синтез їй недоступний. Тільки на вищих ступенях духовного пізнання можливий синтез антиномій, але джерелом цього нового знання вже є не розум, а серце. Пізнати розумом – означає «впізнати суперечності», зрозуміти серцем – означає «зрозуміти цілком», «уникнути однобічностей» і створити систему понять, що найбільш цілісно і економічно охоплюють всю сукупність буття (П. Флоренський). Збагачення духовності вимагає максимальних зусиль, але лише цей процес робить кожну особу цілісною, яскравою і привабливою.

Розуміння геополітичного потенціалу освіти передбачає побудову освітніх моделей, які здатні забезпечити процвітання України без руйнування її духовного коріння. Подальші розробки в цьому напрямі (перш за все пошук умов ефективного використання геополітичного потенціалу освіти, її ресурсів і можливостей у системі забезпечення духовної безпеки людини і суспільства) передбачають комплексні зусилля представників різних наук. Їх об'єднання можливе на основі розуміння ролі освіти в забезпеченні духовної безпеки і поглибленої розробки деяких актуальних проблем, пов'язаних із виявленням потенціалу вищої школи в посиленні духовного впливу України на міжнародній арені. Для цього необхідні концепція вищої освіти як інструмент геополітики і чинник збереження духовної безпеки України, чітке розуміння пріоритетів розвитку гуманітарної освіти в контексті сучасних геополітичних завдань. Ефективне використання ресурсів вищої освіти в системі забезпечення духовної безпеки дозволить Україні (разом з іншими заходами) утвердитися в статусі самодостатньої національно-культурної світової спільноти та успішно вирішувати традиційні завдання геополітики: добитися стабільності і безповоротності економічних і політичних реформ, повноправно брати участь у будівництві нової системи міжнародних відносин, ефективно протидіяти посиленню впливу великих держав на український національний простір.

Література

1. Баранівський В. Ф. Проблеми духовної безпеки українського суспільства / Баранівський В. Ф. – К.: Вид-во ПП Ульянич В. І., 2009. – 160 с.